

O MOŻLIWOŚCIACH BADANIA GLOS I MARGINALIÓW Z PERSPEKTYWY ORALNOŚCI

Mariola Walczak-Mikołajczakowa
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

GLOSSES, MARGINALIA AND OTHER METATEXTS DISCUSSED FROM THE ORALITY PERSPECTIVE

Mariola Walchak-Mikolaychakova
Adam Mickevich University of Poznan

The aim of this paper is to investigate traces of orality in the Slavonic written tradition contained in marginal glosses and various annotations added by the authors of texts and their readers. Until now, they had been studied mainly for the reason that they were often written in a language far from the standardized one, they reflected the local dialects and the way of expressing characteristic for the spoken language.

From orality perspective they should be seen as a kind of lively dialogue between the writers and readers, through the nature of the medium such as were the manuscripts and printed books later on. This is especially important for those cultures where writing was not a widespread and main form of communication, thus for the tradition of the Balkan countries, especially Bulgaria, where Turkish occupation interrupted the natural development of literary creation.

Key words: orality perspective, metatexts in manuscripts

Wszelkiego rodzaju metateksty, a więc glosy, marginalia, przedmowy, posłowania, modlitwy drukarzy i kolofony coraz częściej bywają osobnym tematem badawczym, skupiającym uwagę na nich samych jako odrębnych tekstach, poddawanych literaturoznawczej lub językoznawczej analizie. Częściej jednak bywają one rozpatrywane w kontekście ich związku z tekstami, którym towarzyszą, stanowiąc zaledwie dopełnienie głównego dyskursu, poprzez odniesienia do zasadniczych treści analizowanego dzieła (Raykov 1992). Tymczasem – na co wskazują niektórzy historycy języka – warto im się niekiedy przyjrzeć z ich własnej perspektywy, skupiając się na problematyce samoistnie przez nie

wyrażanej i zawierającej osobne, niepowiązane z zasadniczym dziełem kwestie i problemy (Petrov 2015: 74-79, Tsibranska-Kostova 2013: 15).

Jednym z takich zagadnień wydają się ślady oralności obecne w metatekstach, szczególnie w glosach i marginaliach zabytków rękopiśmiennych. Zainteresowanie oralnością, coraz bardziej widoczne we współczesnej humanistyce, jest spowodowane z jednej strony ekspansją tzw. wtórnej oralności, która Walter Ong wiąże z rozwojem nowych mediów, z drugiej zaś strony z dokonującym się w badaniach zwrotem ku materialności, który kieruje uwagę na przedmioty, będące nośnikami znaczeń (Ong 1992). Należą do nich właśnie manuskrypty, będące rzeczowym medium glos i marginaliów, kształtującym ich specyficzną poetykę, język i sposób ich użytkowania, tak przez glosariuszy, jak i czytelników.

Przystępując do omówienia śladów oralności w marginaliach i glosach należy sprecyzować o jaką oralność w istocie chodzi. W żadnym wypadku nie ma tu mowy o oralności pierwotnej, a więc takiej, która funkcjonuje w społecznościach nie znających pisma, a nawet nie mających technicznych możliwości zapisywania czegokolwiek i gdziekolwiek. W kulturach tych polega się całkowicie na pamięci i na przekazywaniu informacji w żywym języku, w bezpośredni sposób między mówiącymi i słuchającymi ludźmi. Z kolei wspomniana już wtórna oralność obecna jest w kulturach, które nazywa się niekiedy postpiśmiennymi, co odnosi się do dominacji w nich audiowizualnych form przekazu. Nie oznacza to oczywiście, że piśmienność jest w nich w zaniku, lecz, że zakorzeniona zostaje w innych niż tradycyjne mediach, które nadają jej specyficznych cech, właściwych swej multimedialnej naturze.

Trzecim rodzajem oralności, który będzie tematem niniejszych rozważań, jest tzw. oralność rezydualna, nazywana także szczątkową. Występuje ona w kulturach, w których znajomość pisma jest słabo rozpowszechniona i funkcjonuje jedynie w kręgu wąskiej elity, którą trafnie określa południowosłowiański termin *книжовници*, odnoszący się twórców, ale i szerzej – do ludzi piśmiennych, obytych z księgami. W takich społecznościach przeważająca część komunikacji międzyludzkiej odbywa się wciąż ustnie, a związane z nią nawyki są także udziałem ludzi piśmiennych. Za ich pośrednictwem nawyki te przedostają się niekiedy do tekstów pisanych, tak jak dzieje się to w przypadku glos i marginaliów. Przyczyną tego zjawiska wydaje się być skłonność glosatorów do ekspresji swoich myśli i uczuć w mniej skrepowanej i swobodniejszej formie niż narzuca to swym formatem zasadniczy tekst manuskryptu. Prowadzi to właśnie do przenoszenia nawyków żywej mowy do tekstu pisanego, który nabiera przez to cech oralnych.

Żeby zrozumieć czemu służy ta specyficzna oralność przypisów, glos i marginaliów, warto odnieść ją do rozważań Platona na temat ułomności pisma, wyłożonych przez Sokratesa w dialogu „Fajdros”. Dotyczą one kilku kwestii, które tłumaczą zarówno rezerwę Sokratesa wobec dyskursu pisanego, jak i wskazują na wyższość żywej mowy w przekazywaniu pewnych treści.

W znanym fragmencie, zawartym między wersetami 274B i 278E, Sokrates przytacza opowieść o polemice na temat pisma, jaką toczyli ze sobą jego wynalazca, egipski bóg Tot, (nazywany tu Teutem) z królem Egiptu Tamuzem, czyli faraonem Totmesem. „Otóż kiedy doszli do liter” – pisze Platon – „powiedział Teut do Tamuza: królu, ta nauka uczyni Egipcjan mądrzejszymi i sprawniejszymi w pamiętaniu; wynalazek ten jest lekarstwem na pamięć i mądrość.” W odpowiedzi Tamuz wytoczył argument zupełnie przeciwny: „Teucie, mistrzu najdoskonalszy [...] ten wynalazek niepamięć w duszach ludzkich posieje, bo człowiek, który się tego wyuczy, przestanie ćwiczyć pamięć; zaufa pismu i będzie sobie przypominał wszystko z zewnątrz, ze znaków obcych jego istocie, a nie z własnego wnętrza, z samego siebie” (cyt. w przekładzie W. Witwickiego, Lwów 1918).

Innym ważnym aspektem użycia pisma, na który Platon zwraca uwagę ustami Sokratesa, jest porównanie go do sztuki malarskiej: „Toż i jej płody stoją przed tobą jak żywe, gdy ich zapytasz o co – wtedy bardzo uroczyście milczą. A tak samo słowa pisane. Zdaje ci się nieraz, że one myślą i mówią. A jeśli ich zapytasz tego, o czym mowa, bo się chcesz nauczyć, one wciąż tylko jedno wskazują; zawsze na jedno i to samo”. Wynika z tego, że raz zapisana treść świadczyć musi sama za siebie, nie można bowiem niczego już dopowiedzieć, ani też wyjaśnić komuś, kto nie pojął wszystkiego, albo też opacznie to zrozumiał.

Te myśli Platona można odnieść do konceptu glos i marginaliów jako pewnego rodzaju uzupełnienia tekstu dzieła, dopowiedzeniami, wyjaśnieniami, notatkami czynionymi dla pamięci i innymi tego typu uwagami. Wszystkie one, aby spełniały te funkcje, powinny przełamywać sztywny dyskurs pisma, oswobadzając się z jego jednoznaczności poprzez nadanie im formy quasi-ustnej wypowiedzi. Pozwala to bowiem nasycać je bardziej osobistymi i emocjonalnymi pierwiastkami, co spełnia w jakimś sensie postulowany przez Platona wymóg osobistego niejako uczestnictwa autora w procesie lektury.

Obawy Platona przed osłabieniem pamięci dotyczą w istocie wpływu piśmienności na bezpośredni emocjonalny i płynący z wnętrza przekaz stanów duchowych i doświadczonych przeżyć. Tylko wydobywając

wszystkie te sprawy z własnej pamięci – a nie przez odwoływanie się do martwych, „zasuszonych” w piśmie dawnych emocji – można na powrót odczuć ich prawdziwy wymiar duchowy. Dlatego bardzo często przypisy na marginesach nie mają związku treściowego z tekstem głównym, odwołując się do zewnętrznych sytuacji i wydarzeń z życia glosariuszy. Ich cel jest bowiem mnemoniczny.

Glosy i marginalia nacechowane oralnością są próbą ożywienia faktów i wspomnień w bardziej bezpośredni sposób niż oficjalny tekst, zamknięty w ramach sztywnych konwencji piśmienności.

Metateksty odgrywają także inną rolę – pełnią funkcję dopowiedzenia i uzupełnienia sytuacji, gdy czytelnik nie do końca rozumie sens przekazywanych informacji, lub też ktoś nieżyczliwy mógłby je fałszywie zinterpretować, nie dając nieobecnemu przy tym autorowi szans na obronę swych racji. Akt lekturowy odbywa się przecież w innym czasie i w innym miejscu niż powstawał tekst pisany. Co innego, gdy współobecność mówiącego i słuchającego stwarza możliwość zadawania dodatkowych pytań i uzupełnień niezbędnych do zrozumienia wypowiedzi lub jej właściwej interpretacji. Komentarze i przypisy w jakimś sensie umożliwiają dokonanie tego w przestrzeni pisma, stając się głosem autora lub komentatora tekstu w sytuacji, gdy nie ma go przy czytelniku w momencie jego lekturowych wahań lub nieżyczliwych sądów.

Przyjrzyjmy się zatem w jaki sposób poszczególne rodzaje glos, marginaliów i innych metatekstów, w różnym stopniu nasyconych resztkową oralnością, tworzą równoległy do tekstu głównego, lecz zarazem osobny i autonomiczny dyskurs, będący w istocie swoistym dialogiem między glosariuszem a czytelnikiem, czy może nawet w pewnym sensie słuchaczem jego wypowiedzi.

Odwołamy się w tym miejscu znów do najbardziej znanego teoretyka oralności, Waltera Onga, który wyróżnia aż 9 cech oralności pierwotnej (Ong 1992: 47-89). Wyraźne ślady niektórych z nich odnajdziemy w wielu glosach i marginaliach, nacechowanych – jak już zostało powiedziane – oralnością rezydualną.

1. Pierwszą z cech wymienianych przez Onga jest addytywność zamiast upodrzednienia. Addytywność jest terminem przeniesionym w tym wypadku z architektury i oznacza taki typ struktury, w którym poszczególne elementy składowe są wyraźnie rozpoznawalne. Jeśli mówimy o manuskryptach, to stwierdzić należy, że wszelkie notatki czynione przez skryptorów są zewnętrznym dodatkiem pozostającym poza hierarchiczną strukturą tekstu. Niekiedy przyjmują wprawdzie formę wprowadzenia do tekstu głównego lub swoistego zakończenia,

ale także bez nich tekst główny mógłby znakomicie funkcjonować. Wprowadzenia i zakończenia, o których tu mowa w największej zresztą mierze są skonwencjonalizowane i wynikają z tradycji piśmienniczej, zatem oralność rezydualna jest w nich jedynie szczątkowa (Petkanova 2003: 405-406).

Addytywność jest też cechą immanentną anagrafów (znaczenie tego terminu zob. Цибранска-Костова 2013: 15) towarzyszących tekstom zasadniczym starodruków, na przykład wydań Jakowa z miejscowości Kamena Reka i starodruków wydanych wspólnie przez Jerolima Zagurovicia i Jakowa Krajkowa. Ponieważ odnaleźć w nich można wcale niemało cech oralności rezydualnej, toteż przytaczając dalej przykłady będę się odwoływać także do tych anagrafów (tu w przekładzie A. Naumowa na język polski; Petrov 2015: 228-232)

2. Drugą spośród cech wymienianych przez Onga jest nagromadzenie zamiast analizy (por. np. częste nagromadzenie określeń mających wskazać na ludzką skłonność do grzechu i inne niedoskonałości). Za przykład mogą tu posłużyć przypisy zamieszczone w ewangeliarzu z II poł. XIII wieku: СѢВРЪШИ СѦ МАФЕИ РЖКОЖ ГРѢШНАГО ДРАГЪЯ ПОПА БРАТОЛИНОВА..., СѢВРЪШИ СѦ ЛОУКА РЖКОЖ ГРѢШНАГО ДРАГЪЯ ПОПА, СѢВРЪШИ СѦ ИВАНЪ РЖКОЖ ГРЖБОЖ И ОУМОМЪ СЪЖДЪ ГРѢХЪТЪ БОГАТЪ А ИИѢНЕМЪ СЪЖДЪ ДРАГЪЯ ПОПЪ czy pateryk z 1346: СѢГРѢШИѢ ВЪКВЖ ДА ПРОСТѢТЕ, СѢГРѢШИѢ. СѢГРѢШИѢ, ГРѢШЕНО ОБРѢТѢ, ГРѢШЕНО ОБРѢТѢ ВЪ ИЗВОДѢ. (Fragmenty starobułgarskich marginaliów wykorzystane w niniejszym artykule zostały zaczerpnięte z: Hristova, Karadzhova, Uzunova 2003).

Z podobnym nagromadzeniem, chociaż dotyczących innych desygnatów, mamy do czynienia w anagrafach do *Czasosłowu* Jakowa z miejscowości Kamena Reka: „I zacząłem składać te małe księgi [...] tropariony i kondakiony na każdy dzień, i psalmy na wieczernię i jutrznię i wszystkie zaporząd godzinki, także nabożeństwo św. Mandylionu, i paschalia Cyrylowa, i paraklis do Bogurodzicy, i katawasije i sławy na cały rok i refreny, i pieśni Mojżeszowe [...]” (Petrov 2015: 228).

3. Z wymienioną wyżej cechą ma związek kolejna, czyli redundancja, a więc obfitość, czyli wielokrotne powtarzanie tego samego (por. prolog z końca XIV wieku przechowywany w bibliotece BAN: ПРОСТИТЕ МАЩИ АЩЕ СѢГРѢШИѢ ВЪ НѢКОЕМЪ СЛОВѢ..., ПРОСТИ БѢ СѢПИСАВШАГО СЪИ prolog, ПРОСТИ БѢ СѢПИСАВШАГО СІЮ КНИГОУ; zob. także *Modlitewnik* Jakowa Krajkowa: k.122 „ten tekst znalazłem ja, Jakow Krajkow w

księgach cara Piotra Bułgarskiego”, k.128 „Z polecenia i zamysłu Bożego ja, Jakow Krajkow, napisałem te małe księgi” (Petrov 2015: 228). Ostatnie przykłady wskazują wyraźnie na to, że pierwsi drukarze wyzwolili się z właściwej średniowiecznym mnichom skromności, dlatego chętnie i często utrwalali na kartach swych dzieł własne nazwiska i podkreślali zasługi.

4. Zachowawczość, czyli tradycjonalizm przejawiał się w stosowaniu utartych formuł wstępnych, kończących oraz tradycyjnych zwrotów modlitewnych i delimitujących sytuacje oralne (np. ПОМЕНИ ГИ ПОПА ГЕРАСИМА, ПОМЕНИ МЕ ГИ, ПОМЕНИ МЕ СВЕТИ odnajdowane w licznych rękopisach pochodzących z XIII-XV wieku). Podobnie w starodrukach: „Z nakazu i zamysłu wielkiego Pana Boga naszego Jezusa Chrystusa pracowałem nad tym pismem, niedostojny i maluczki człowieczek zwany Jakow”, „W imię Boga sławionego w Trójcy”, „Dlatego proszę wszystkich niezależnie od wieku, starszych i młodszych – błogosławcie a nie przeklinajcie za tę księgę, którą uczyniłem [...]” (Petrov 2015: 229-231).
5. Jedną z najważniejszych cech charakterystycznych dla oralności pierwotnej jest bliskość ludzkiego świata, wynikająca z odrzucenia uzależnionych od pisma kategorii analitycznych i abstrakcyjnego myślenia na rzecz konkretnej rzeczywistości. Pamięć oralna glos, marginaliów i anagrafów pozwala utrwałać w nich na piśmie sprawy błahe z punktu widzenia wielkiej historii, a ważne dla pojedynczego człowieka. W pierwotnej oralności były one powtarzane, przypominane i często mitologizowane, przez co przetrwały i zostały ocalone od zapomnienia. Oralność rezydualna glos i marginaliów także przechowywała takie informacje dla następnych pokoleń – niejako przy okazji pisemnego utrwalania wielkich historycznych narracji, które przeznaczone były do „wiecznego trwania” (w oralności wtórnej, z którą obecnie mamy do czynienia, zdarzenia z prywatnej historii ludzi są zapisywane np. na facebooku, blogach, forach internetowych itd.).

Słowiańscy skrypcy odnotowywali często informacje o swoich chorobach, niedogodnościach w pracy, trudach pracy kopisty, itp., por.: Ɱ ГЛАДЪНЬ СЪМЪ ТА МИ Е СРЦЕ СМЪЩЕНО (apostoł z II poł. XIII w.), Ɱ КЛО КРИВЪ КНИГЪ ИЗ НИХЪ ЖЕ СЪТЪЖЪ СИМЪ КНИГЪ. ДА МИ МЪЖКА МИ Ю (Ewangeliarz Assemaniego), Ɱ ДЕ НЕ МОГЪ ЖЪ ЗЪКЪ. Е ДЕ И ВЪТРОЪ СИЛЕНЪ ДЕ НЕ ИМАМЪ ЦЮ (Ewangeliarz Makarego, XIII w.), Ɱ ГОРЕ ТЕБЕ ПРОДАНЕ ПОНЕЖЕ СИ ЗЪКЪ (Ewangeliarz Bojański, XIII w.). Podobnie czynili to pierwsi drukarze,

utrwalając dla potomnych wiadomości o sobie: „Znajdowałem się podówczas w krajach rzymskich, w sławnym mieście Wenecji”, „Dlatego też pan Jerolim Zagurović, szlachcic z miasta Kotoru, widząc, że święte cerkwie są ubogie w boskie księgi, bowiem nie wystarczają te uczynione przez jego [duchowych] rodziców – wojewodę Gjurja Crnojevicia i pana Bożidara, przybył do sławetnego miasta Wenecji i odszukał stare warsztaty swoich rodziców...” (Petrov 2015, 229-230).

6. Kolejną cechą oralności obecną w tekstach manuskryptów i inkunabułów jest zabarwienie agonistyczne. Jest to cecha żywej mowy, wynikająca z dialogicznego charakteru komunikacji i bezpośredniego, w tym wypadku quasi-ustnego zwracania się do adresata, przypominającego zmaganie się na słowa interlokutorów. Por.: **Сѣ грѣшнѣи азъ проуѣтъ створениѣ Гигориа во житии великаго ѿца нашего Янѣониа, прѣклоѣениемъ конуавѣ. мало что повесѣдовати, къ послушующимъ. всѣмъ урьницѣ. коупно же и простыимъ. и простыинѣ прошоу ѿ вѣ. аще рѣкуъ зазорноу и неоухѣщреноу боудемъ положили прелоганиѣ уюса юго [...]** (mineja z końca X w., kopia z wieku XIV), **Сѣ горѣ тебѣ, Сѣ горе, Сѣ горе тебе Проданѣ понеѣже си зле** (Ewangliarz Bojański, XIII w.), „A gdy dojdiesz tam, gdzie jest napisane **Сѣ**, to wróć na początek, gdzie jest na początku zapisana **Ѡ** i od niej idź do przodu litery, co się nazywa ita i ponownie zawróć [...]” (Petrov 2015: 229).

7. W tekstach pisanych obecne są również empatia i zaangażowanie zamiast dystansu, czyli nacechowany emocjami stosunek do przedstawianych treści, por. np.: **Пиши ѿ кааніѣ драганѣ. тако за грѣхѣ твоѣ бѣ твои мжуйт та, пиши страннїѣ** (Mineja Dragana, koniec XIII w.); „Myślę, żeby uczynić nową prasę do [wydawania] boskich ksiąg ku chwale trójsłonecznego Boga, dzięki którym w świętych cerkwiach będzie On nieustannie opiewany niemilkącymi hymnami” (Jakow, *Czasosłowiec*, k. 122v; Petrov 2015: 228).

8. Homeostaza, czyli sprawcza moc słowa, powodująca społeczne działanie, na rzecz zachowania dotychczasowego porządku, por.: [...] **пиши Вѣтъо грѣшнїѣ и припиши, ѿти рѣжа изгнива, а слава бѣжит прѣбываѣ въ вѣкѣ** (Ewangeliarz Dobrejszy). Wiara w sprawczą moc słowa była niezwykle silna, skoro uciekali się do jej magicznej mocy nawet nabywcy starodruków, uważając kradzież książki za niedopuszczalny grzech: **И кой се покуси да их посвои**

или продаде, или украдне, да ест проклет, и анатема да ест (Tsonev 1910, т. 1, № 58/517, 53)

9. Sytuacja zamiast abstrakcji, czyli wypowiedzi są uwarunkowane konkretnym wydarzeniem, ważnym w danym czasie i miejscu, nie zaś w uniwersalnym kontekście, aktualnym zawsze i wszędzie, np. *ПРОСТИТЕ МА БРАЋЕ. ПО МНОГО СИ КАКО ПАТИСА^х НОЦИЖ ПИШЖЦЕ АЦЕ И ГРЖВО НЕ КЛЪНЕТЕ* (Triod Bitolski) *Искоушихъ перо* (Triod z XIII w. tzw. Szafarzyka. Tę cechę noszą także wszelkie informacje o charakterze historycznym (dane dotyczące panujących w momencie tworzenia księgi władców, władyków, zamawiających konkretne dzieła lub finansujących je oraz inne notatki dotyczące ważnych z punktu piszącego wydarzeń, takich jak susze, głód, pojawienie się szarańczy itp.), por: *В ТОЖЕ ЖЕ ЛѢТО И ВРѢМЯ, И ТУРЦИ ПРИИМИШЕ СЪКЪДРЪ ѿ БЕНЕТЪКЪ МЦА ПРѢ РЕЧЕНАГО АПРИЛІА* (Panegiryk Rylski, 1479 r.)

Większość przytoczonych powyżej przykładów dowodzi tego, że w jednej wypowiedzi kopisty czy tłumacza (nawet w tych bardzo lapidarnych) występowała zwykle więcej niż jedna cecha wypowiedzi oralnej. Są one bowiem ściśle ze sobą połączone, często wzajemnie się implikujące lub wynikają jedna z drugiej (tego samego dowiodły zresztą prowadzone przez autorkę tego artykułu badania cech oralnych bałkańskich pieśni ludowych o tematyce religijnej, spisywanych od połowy XIX wieku i utrwalonych w formie drukowanej przez licznych folklorystów).

Nie bez związku z oralnością glos i marginaliów jest także innowacyjność języka w stosunku do tekstu zasadniczego. Nie od dziś wiadomo, że historia rozwoju większości języków południowo- i wschodniosłowiańskich jest historią stopniowego odchodzenia od normy cerkiewnosłowiańskiej – przypisy wykonywane ręką skryptorów poświadczają liczne innowacje językowe, zarówno leksykalne, jak i fonetyczne, są świadectwem różnic między żywą mową i językiem piśmiennictwa. Te zagadnienia są już jednak w literaturze naukowej dość dobrze opisane, za sprawą badań nad językiem glos i marginaliów mogła się nawet rozwinąć dialektologia historyczna, zatem w tym miejscu nie pora się nad nimi zatrzymywać.

LITERATURA

- Hristova, Karadzhova, Uzunova 2003:** Христова, Б., Караджова, Д., Узнова, Е. *Бележки на българските книжовници X – XVIII век.* [Hristova, B., Karadzhova, D., Uzunova, E. Belezhki na balgarskite knizhovnitsi X – XVIII vek.] София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2003.
- Ong 1992:** Ong, W. *Oralność i piśmienność: słowo poddane technologii*, tłum. J. Japola, Lublin: Wydawnictwo KUL, 1992.
- Petkanova, ed. 2003:** *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник.* Съст. Д. Петканова. [Starobalgarska literatura. Entsiklopedichen rechnik. Sast. D. Petkanova.] София: Абагар, 2003.
- Petrov 2015:** Petrov, I. *Od inkunabułów do pierwszych gramatyk. Konteksty rozwoju bułgarskiego języka literackiego*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2015.
- Platon:** *Fajdros*, przeł. L. Witwicki, Lwów 1918, <http://www.pistis.pl/biblioteka/Platon%20-%20mity.pdf>.
- Raykov 1992:** Райков, Б. Приписките в системата на старата българска книжнина [Pripiskite v sistemata na starata balgarska knizhnina.] // *Paleobulgaria*, 1992, № 2, 38 – 49.
- Tsibranska-Kostova 2007:** Цибранска-Костова, М. *Етюди върху кирилската палеотипия XV – XVIII век.* [Tsibranska-Kostova, M. Etiudi varhu kirilskata paleotipiya XV – XVIII vek.] София: Гутенберг, 2007.
- Tsibranska-Kostova 2013:** Цибранска-Костова, М. *Сборникът „Различни потреби“ на Яков Крайков между Венеция и Балканите през XVI век.* [Tsibranska-Kostova, M. Sbornikat „Razlichni potrebi“ na Yakov Krajkov mezhdru Venetsiya i Balkanite prez XVI vek.] София: Изд. „Валентин Траянов“, 2013.
- Tsonev 1910:** Цонев, Б. *Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София.* [Opis na rakopisite i staropечатnite knigi na Narodnata biblioteka v Sofiya.] София, т. 1 – 3.
- Yakov Krajkov 2014:** Яков Крайков, *Сборник «Различни потреби» (Книга за пътника)*, Факсимилно издание, Библиотека Амброзиана S.Q.V.I.41 / *Jacov Krajkov, Libro per varie occorenze (Libro del viaggiatore)*, Veneranda Biblioteca Ambrosiana S.Q.V.I 41, edizione facsimile, ред. А. Джурова, София, 2014.